

چکیده

بررسی در مورد پیدایش شهرهایی نظیر شهر مسجد سلیمان که قدمت آن به ورود آریایی‌ها به ایران می‌رسد نیاز به شرح مفصلی دارد و لیکن رشد و گسترش آن و استراتژی‌های توسعه و کارکرد اقتصادی و شرایط کشوری و سیستم‌های سیاسی به ویژه با توجه به کارکرد شهر در ارتباط با اهمیت اقتصادی نقش نفت بود که از سال ۱۲۸۷ هجری شمسی آغاز گردید. به عبارتی با فوران اولین چاه نفت در ایران فعالیت اقتصادی مسجد سلیمان شروع گردید. این رونق و توسعه شهر تا سال ۱۳۵۵ ادامه داشت و لیکن از این سال به بعد به علت کاهش در تولید نفت رشد جمعیت سالانه به علت مهاجرت سیر نزولی پیدا نمود و پی‌آمد آن کاهش اشتغال در صنعت نفت و افزایش بیکاری و تغییر نقش شهر بود. واژه‌های کلیدی: پیدایش و نقش نفت - ایجاد اشتغال - افزایش جمعیت - تغییر کارکرد شهر.

مقدمه

یکی از فعالیت‌های مهم اقتصادی در دنیای امروز اقتصاد نفت و در میان انواع صنایع، صنعت نفت مورد توجه تمام کشورهای صنعتی می‌باشد که تمام سیاست‌های کشورهای بزرگ و همچنین کشورهای صاحب منابع نفت را تحت الشعاع قرار می‌دهد. هدف کشورهای ابرقدرت بدست گرفتن کلیه منابع نفت در جهان است. درحالی که صنایع مهم جهان با رشد بی‌سابقه وارد عصر جدید شده و انتظار می‌رود در سیستم اقتصادی جهانی روز به روز بر اهمیت آن افزوده شود. به همین جهت هر عاملی که سبب تغییر قیمت نفت شود در حقیقت موجب بالا رفتن قیمت‌ها و تورم در کل جهان شده است. وجود چاه‌های متعدد نفت در شهر مسجد سلیمان سبب رشد و دوام و بقای این شهر گردید. این پدیده اقتصادی طبق آمارهای رسمی موجود افزایش روزافزون جمعیت را به همراه داشت. افزایش تولید نفت از جنگ جهانی اول ایجاد شرکت برای کارکنان خارجی و سپس توسعه شهرک و ایجاد رفاه و مراکز درمانی برای آنان و تأسیس اداره‌های دولتی سبب گردید که بخشداری شهر مسجد سلیمان هویتی در تقسیمات کشوری پیدا نماید. روش تحقیق در این مقاله به شیوه تحلیلی-کاربردی است. در روش تحقیق تحلیلی به طور کلی سعی بر آن است که با توجه به رابطه موجود بین پدیده‌ها (رابطه علی و معلولی) به بررسی و تحلیل آنها پرداخته شود و از این طریق مشکل یا علت کشف گردد. به منظور بررسی کالبد فیزیکی و چهره شهر، عامل توپوگرافی، جدایی‌گزینی محلات، عامل اقتصادی و اجتماعی در ابتدا اطلاعات اولیه از طریق مطالعات به همراه اطلاعات کتابخانه‌ای و داده‌های آماری تکمیل گردیده است.

موقعیت جغرافیایی و زمین‌شناسی

شهر مسجد سلیمان در شمال شرقی و در فاصله ۱۴۹ کیلومتری مرکز استان خوزستان و از نظر ارتباطی در ۸۹۶ کیلومتری تهران و ۲۴۰ کیلومتری ساحل خلیج فارس واقع شده است. این شهر با ۱۰۸ کیلومتر مربع مساحت با ارتفاع متوسط ۳۶۲ متر از سطح دریا، در طول جغرافیایی ۴۹ درجه و ۳۳ دقیقه شرقی و عرض جغرافیایی ۳۱ درجه و ۴۹ دقیقه شمالی واقع شده است. از نظر زمین‌شناسی ساختمان زمین این منطقه از سه طاقدیس و دو ناودیس بین آنها تشکیل شده است. فرایندهای تکنونیک به صورت گسله‌های موازی و متمایل به شمال شرقی در محل رودخانه‌های آب شور و تمبی قرار گرفته و فرسایش آب شکل و نظم ساختمانی را به هم زده اما هنوز به وضوح اثر ساختمانی مشهود است. با اینکه کهنسال‌ترین سنگ‌های این منطقه متعلق به دوران کامبرین یعنی دوران اول زمین‌شناسی می‌باشد ولیکن چین خوردگی در اواخر دوران سوم در ارتباط با چین خوردگی‌های زاگرس و گسله‌ها احتمالاً اوایل دوران چهارم به وقوع پیوسته است. از آمارهای بدست آمده ۶ زلزله شدید در ۷۵ سال اخیر در این منطقه بوقوع پیوسته که از این تعداد ۲ زلزله در شهر مسجد سلیمان رخ داده است.

از نقطه نظر توپوگرافی در مجموع می‌توان گفت که ناهمواری‌های این ناحیه از سه رشته کوه موازی با جهت شمال‌غربی جنوب‌شرقی تشکیل شده و رودخانه‌ها در محل ناودیس‌های قدیم و گسله‌های جدید در اواخر دوران سوم جاری هستند. فرسایش آب‌های روان در طول زمان با شدت تمام در تغییر شکل ناهمواری‌ها تأثیر گذاشته و در فواصل رشته کوه‌ها منظره تپه ماهوری به وجود آورده است. رسوب‌های میوسن به علت مقاومت بیشتر نقش طبقات سخت را به عهده داشته و سنگ‌های عریان و دامنه‌های پرشیب ارتفاعات را به وجود آورده است. کاهش ارتفاعات از شمال شرقی به جنوب غربی به شکل پله‌ای قابل مشاهده می‌باشد که این عوامل فیزیکی در پدید آوردن چهره شهر مهمترین نقش را داشته‌اند.

اثرات

نقش

اقتصادی

نفت بر

شهر

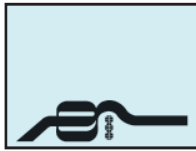
مسجد

سلیمان

دکتر شفیقه ناظری

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شهری

منابع آب

سه رود بزرگ شور یعنی کارون، کرخه و جراحی در خوزستان جریان دارند. رودخانه کارون که یکی از بزرگترین منابع آب کشور می‌باشد، از ۳۰ کیلومتری شمال مسجد سلیمان می‌گذرد. حداکثر دبی لحظه‌ای کارون ۲۰۰۵ متر مکعب بوده و آب آشامیدنی مسجد سلیمان در حال حاضر از کارون تأمین می‌شود.

ویژگی‌های اقلیمی شهر مسجد سلیمان

براساس مطالعه سالنامه‌های هواشناسی از چند دهه اخیر حد متوسط دمای سالانه این شهر ۲۴/۲ درجه بوده و این دما از نظر تقسیم‌بندی بر طبق کمترین اقلیمی جزء دماهای مگاترم محسوب می‌شود و بیشترین میزان دما از آن تیر و مرداد (۳۷) درجه و کمترین از آن دی و بهمن (۱۲/۶) درجه می‌باشد. اختلاف درجه حرارت سالانه ۲۴/۴ درجه است و این مسأله خود حکایت از شرایط برّی منطقه دارد. تغییرات درجه حرارت در ۶ ماه از سال حالت صعودی و شش ماه دیگر حالت نزولی دارد. تابستان‌ها به شدت گرم و زمستان‌ها بارندگی کم و شرایط اقلیم بیابانی حکمفرما می‌گردد. براساس گزارش‌های آماری بیشترین میزان دمای متوسط مربوط به تیر و مرداد ۴۴/۲ درجه و کمترین از آن دی و بهمن ۱۷/۶ درجه و اختلاف سالانه ۲۶/۶ درجه است. بدین ترتیب اختلاف درجه حرارت میانگین گرمترین ماه و سردترین ماه عدد قابل ملاحظه‌ای را ارائه می‌دهد. از طرف دیگر تابستان‌های مسجد سلیمان به شدت گرم می‌شود و این گرما قابل مقایسه با گرمای بیابان‌های گرم دنیا است به طوری که از میانگین دمای حداقل مسجد سلیمان فهمیده می‌شود، دما در هیچ ماهی به صفر نمی‌رسد و فصل رویش گیاهی هیچ وقت قطع نمی‌شود. فقط علت خشکی محیط در نتیجه دمای فوق العاده زیاد بهار و تابستان و کمبود بارندگی در فصل تابستان می‌باشد.

بارندگی و رطوبت

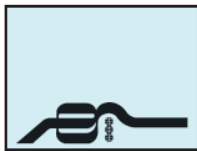
آمارهای بارندگی نشانگر میزان ۳۶/۶ میلی‌متر بارندگی سالانه می‌باشد. میزان بارندگی در نواحی مختلف ایران خود حکایت از حالت نیمه خشک می‌کند. در صورتی که در مسجد سلیمان شرایط اقلیم بیابانی حکمفرما است. بارندگی از ماه مهر شروع و در ماه‌های آبان و آذر و دی و بهمن و اسفند و فروردین ادامه پیدا می‌کند. مجموع میزان بارندگی این شش ماه ۳۳۶-۴ میلی‌متر است ولی از ماه اردیبهشت به تدریج باران کم می‌شود و مجموع میزان بارندگی چهارماه گرم در سال از حدود چند میلی‌متر بیشتر نیست و در نتیجه این چهار ماه منطقه کاملاً حالت بیابانی پیدا می‌کند.

تاریخچه

هسته اولیه شهر مسجد سلیمان از سده نهم تا هفتم پیش از میلاد توسط قومی از آریایی‌ها به نام پارسوا که از طریق دامنه‌های شمال غربی زاگرس و کوه‌های بختیاری به جلگه حاصلخیز خوزستان وارد شده بودند، بنا نهاده شد. مسجد سلیمان امروزی، یکی از مناطقی بوده که این قوم، در آن با ساختن واحدهای مسکونی مسکن گزیدند. از آثار بجا مانده جایگاه اولیه شهر مسجد سلیمان امروزی، تپه‌ای دست ساز به نام (سر مسجد) در دامنه

کوه می‌باشد و در آن بنایی عظیم با دیوارها و ایوان‌های سنگی وجود دارد که پس از فرسایش متمادی هنوز پابرجا هستند. بنابر مطالعات باستان‌شناسان، این شهر به منزله مهد پاسارگارد و تخت جمشید و یادبودی از آغاز شهرنشینی پارسیان در ایران زمین است. احیاء مجدد شهر اولیه پارسیان و یا در حقیقت زمینی که طلای سیاه در آن خفته بود در سال ۱۲۸۷ هجری شمسی با آغاز فوران نفت همزمان می‌باشد. این طلوع، حیات اقتصادی و اجتماعی شهر و حتی سرنوشت ایران را تغییر داد. همزمان با فوران نفت به جای کوچ نشینان پارسی یا پایه گذاران اولیه این شهر اروپائیان فرصت طلب و جهان خوار از آن سوی دریاها به این سرزمین وارد شدند. بنابر نوشته‌های یونانیان قدیم از جمله هرودت، غربی‌ها دریافته بودند که این ناحیه از ایران سرشار از نفت و گاز طبیعی می‌باشد. لذا استعمارگر کهن نماینده ماجراجوی خود را به نام ویلیام ناکس که صاحب معادن عظیمی از طلا در استرالیا بود به سرزمین طلای سیاه گسیل کرد و او با شرکت خود به نام سندیکای امتیازات، موفق به دست‌یابی به سرچشمه آتش جاودان پارسیان شد که پس از مدتی با دخالت دولت انگلیس شرکت نفت ایران و انگلیس جایگزین شرکت سندیکای امتیازات ویلیام ناکس داری می‌گردید. باتوجه به حیات و هویت مجدد این شهر در ارتباط با پیدایش نفت و افزایش تولید آن در جنگ جهانی اول و ایجاد بیمارستان و مدارس ابتدایی و تأثیر اداره‌های دولتی مانند شهرداری، دارایی و بخشداری، شهر مسجد سلیمان هویتی در تقسیمات کشوری پیدا نمود. قابل تأکید است که وجود چاه‌های متعدد نفت سبب رشد و دوام این شهر در قرن ۲۰ گردید.

در ساخت کالبدی و توزیع فضایی، عناصر یاد شده شهر مسجد سلیمان از چند عامل تعیین کننده بهره گرفته‌اند. عامل مهم توپوگرافی این ناحیه، کوهستانی بودن سرزمین است و شهر، بین این ناهمواری‌ها و دره‌ها و جلگه‌ها جای دارد. اکتشافات و حفر چاه‌های نفت تأثیر زیادی در شکل‌گیری شهر مسجد سلیمان دارد. با آغاز این فعالیت، ساختن مجتمع‌های مسکونی در اطراف آنها برای کارکنان نفت آغاز گردید؛ بدین صورت که زمین‌های هموار برای واحدهای مسکونی و تأسیسات وابسته به صنعت نفت در نظر گرفته شده است. پایه‌گذار هسته اولیه بازار و نخستین محله این شهر مهاجرین شوشتری هستند. موجودیت بازار سرآغاز اشتغال غیر نفتی و هویت بخشیدن به این شهر به ویژه در آینده می‌باشد. آغاز جدایی‌گزینی در این شهر یعنی تفاوت‌های اقتصادی و اجتماعی مهاجرین و کارکنان فاقد مسکن، با ایجاد محلات و واحدهای مسکونی سازمانی کارکنان شرکت نفت به نام‌های کمپ اسکاج، پاسیون خیام و سترن شل همراه می‌باشد. توزیع فضایی عناصر شهری به ویژه واحدهای مسکونی شرکتی در اطراف چاه‌ها و متراکم شدن خانه‌های غیر شرکتی در اطراف آن سبب گشته که شهر به شکل خطی در دامنه‌های ناهموار کوه‌ها و یا به عبارتی در ناحیه پرنشیب و فراز به رشد خود ادامه دهد که این خود بزرگترین عامل جدایی‌گزینی طبقات اجتماعی شهر می‌باشد. به سخن دیگر با توجه به ویژگی‌های جغرافیایی، اقشار اجتماعی مرفه در نواحی جغرافیایی مساعد و پایین‌ترین قشر اجتماعی در ناحیه جغرافیایی نامساعد مستقر شده‌اند. لذا در بافت کلی شهر دوگانگی خاصی دیده می‌شود. در دو قسمت متمایز در یک خط نسبتاً هلالی شکل که بر روی ارتفاعات گسترده شده است، هسته مرکزی مشخصی ندارد و تراکم در بخش جنوبی شهر بیشتر به چشم می‌خورد.

بررسی عوامل مؤثر در جمعیت و اشتغال

نتیجه گیری

مسجد سلیمان در طی دوره‌ی مورد بررسی بعنوان شهر صنعتی شناخته شده و این امر بدلیل وجود صنعت نفت در این شهر است که قسمت اعظم حیات اقتصادی شهر مرهون آن می‌باشد. به‌همین جهت بیشتر از نیمی از شاغلین مسجد سلیمان در بخش‌های صنعتی و معدنی مشغول کار بودند (این شهر در گذشته دارای صنایع کوچک پالایش نفت مانند گوگرد- واحد صنعتی آب‌زدایی از گاز بود که امروزه غیرفعال شده است) لذا کاهش اساسی مشاغل و جبران چندین برابر کاهش اشتغال صنعت نفت بوسیله بخش خدمات عمومی و اجتماعی شهر مسجد سلیمان واقعیت است. در این زمینه سهم شاغلین بخش خدمات در طی سالهای گذشته مرتباً در حال افزایش بوده است. این پدیده در تمام شهرهای کشور و در شهر مسجد سلیمان بوقوع پیوسته است. عامل عمده رونق این بخش، از آبان تا اردیبهشت سال بعد کوچ قشلاق ایل بختیاری است. یعنی ۱۸۰ هزار نفر کوچ نشینان باعث رونق بازار شهر می‌شوند. لذا تغییر نقش صنعتی شهر مسجد سلیمان به نقش خدماتی قابل قبول می‌باشد. و لیکن در آینده با در نظر گرفتن برنامه احداث کارخانه سیمان و امکانات منطقه‌ای برای استخراج و احداث صنایع کانی غیرفلزی، این شهر بخشی از امکانات خود را در راه تبدیل به یک مرکز رشد قوی تحقق خواهد بخشید و رشد جمعیت را به همراه خواهد داشت. برای چنین رشدی شهر مسجد سلیمان تمام شرایط حیاتی لازمه را داراست. البته مسائل زیست محیطی حضور چاه‌های نفت در شهر به تدریج قابل حل می‌باشد.

حیات و هویت مجدد شهر مسجد سلیمان در ارتباط با پیدایش نفت و افزایش تولید آن در جنگ جهانی اول و ایجاد شرکت برای کارکنان خارجی و سپس توسعه شهرک و ایجاد رفاه برای کارکنان و ایجاد بیمارستان و مدارس و تأسیس اداره‌های دولتی مانند شهرداری و دارایی و بخش‌داری می‌باشد. لذا شهر مسجد سلیمان هویتی در تقسیمات کشور پیدا نمود. قابل تأکید است که وجود چاه‌های متعدد نفت سبب رشد و دوام این شهر در قرن بیستم گردید. با نظری کوتاه به آمارهای رسمی، جمعیت شاغل در استخراج نفت ۶۸٪ نیروی شاغل شهر را شامل می‌گردد. آمار سال ۱۳۴۵ جمعیت شهر با رشد ۳/۷ درصدی که یک رشد متوسط است گویای مهاجر پذیر بودن شهر می‌باشد. در این دوره با اینکه اشتغال در استخراج نفت به نصف کاهش یافته بود ولی شهر مانند گذشته پویا و پابرجا بود. در فاصله سال‌های ۱۳۵۵-۱۳۴۵ جمعیت شهر رشد سالانه ۱/۸ درصدی را نشان می‌دهد که از علایم کاهش در تولید نفت است و به دنبال آن کاهش اشتغال در این زمینه رخ داد که از همین جا مهاجر فرصتی و نشانه‌های افسردگی شهر آغاز می‌گردد و لیکن شهر با بیکاری مبارزه می‌کند و از زوال خویش جلوگیری می‌نماید. در سرشماری‌های ۳۶-۱۳۵۵ جمعیت شهر به رشد طبیعی ۳/۱ درصد در سال (از رشد متوسط کل شهرهای ایران که ۵/۴ درصد می‌باشد کمتر است) می‌رسد که این کاهش در گزارش‌های جمعیتی سال‌های ۷۳-۱۳۷۱ قابل مشاهده است. در سال ۱۳۷۵ از جمعیت کل شهر مسجد سلیمان ۸۳٪ باسواد بوده‌اند که افزایش قابل ملاحظه‌ای در این زمینه نشان می‌دهد. در صورتی که جمعیت کل شهرستان ۲۲۲۱۱ نفر بوده، که حدود بیست و شش هزار نفر به شهرستان وارد و یا در داخل این شهرستان جابه جا شده‌اند. مقایسه محل اقامت اصلی مهاجران با محلی که در آن سرشماری شده‌اند نشان می‌دهد ۳۸/۵ درصد از روستا به شهر و حدود ۴ درصد از شهر به شهر دیگر مهاجرت کرده‌اند.

اشتغال در مسجد سلیمان

اعداد و ارقام مربوط به گروه سنی ۶۴-۱۰ ساله نشان دهنده درصد فعالیت جمعیت مسجد سلیمان است که برابر با ۱۳/۳ درصد می‌باشد. سهم بیکاران در جمعیت ده ساله و بالاتر در سالهای ۱۳۵۵-۱۳۳۵ کاهش یافته به طوری که این میزان در سال ۱۳۵۵ حدود ۲/۴ برابر کوچکتر از سال ۱۳۳۵ بوده است. سهم شاغلین در دوره ۴۵-۱۳۳۵ کاهش و سپس در دوره‌ی ۵۵-۱۳۴۵ بمقدار ناچیز افزایش و بالاخره در دوره ۶۲-۱۳۵۵ مجدداً کاهش یافته است. با این همه روند کلی در دو دوره مورد بررسی روند کاهشی است. از ویژگی‌های این دوره کاهش اشتغال در صنعت نفت و افزایش بیکاری می‌باشد لذا شهر دچار رکورد شده و لیکن برای حفظ بقای خود نسبتاً موفق نشان داده است. در صورتی که در آمار ۱۳۷۵ افراد بیکار در مجموع ۳۳/۴۲ درصد از جمعیت ده ساله و بیشتر را تشکیل داده‌اند، بیشترین میزان فعالیت مربوط به گروه سنی ۳۹-۳۵ ساله با ۵۳/۵ درصد و کمترین میزان فعالیت مربوط به گروه سنی ۱۰-۱۴ ساله با ۵/۵ درصد بوده است. بالاترین میزان فعالیت برای مردان در گروه سنی ۳۹-۳۵ ساله ۹۶/۵ درصد بوده و از جمعیت شاغل ده ساله و بیشتر ۲۱ درصد را کارکنان ماهر کشاورزی و ۱۲ درصد را صنعتگران و کارکنان مربوط تشکیل می‌دهد.

منابع

- ۱- استانداری خوزستان، راهنمای خوزستان، سال‌های مختلف، اهواز.
- ۲- اطهری، کمال، مجله اطلاعات سیاسی و اقتصادی، ۱۳۷۰.
- ۳- بدیعی، ربیع، جغرافیای مفصل ایران، ۱۳۶۷.
- ۴- تحقیقات مهندسين مشاور زیست، طرح جامع مسجد سلیمان، ۱۳۶۵.
- ۵- جعفرپور، ابراهیم، یادداشت‌های اقلیم، ۱۳۶۴.
- ۶- روابط عمومی شرکت ملی نفت ایران، انتشارات شرکت ملی نفت ایران، سال‌های مختلف.
- ۷- روزنامه اطلاعات، آرشیو.
- ۸- سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی و اجتماعی، ۱۳۶۹.
- ۹- شرکت ملی نفت ایران، اطلس زمین شناسی زاگرس، ۱۳۴۵.
- ۱۰- شرکت ملی صنایع در ایران، دفتر تحقیقات اجتماعی شهر، ۱۳۶۹.
- ۱۱- گیتاشناسی، اطلس جامع، تهران، مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، ۱۳۸۲.
- ۱۲- مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۶۵-۱۳۸۵.
- ۱۳- محمودی، فرج الله، یادداشت‌های تفسیر اطلس زمین شناسی زاگرس، ۱۳۵۴.
- ۱۴- مرکز آمار ایران، گزارش ثبت ولادت و فوت استان خوزستان، ۱۳۷۳-۱۳۷۲.
- ۱۵- مهندسين مشاور شهرسازی، طرح جامع مسجد سلیمان، شرکت زیستا، ۱۳۷۴.
- ۱۶- مرکز آمار ایران، آمار جمعیت، ۱۳۸۵-۱۳۷۵.
- ۱۷- ناظری شفیقه، ویژگی‌های جغرافیایی مسجد سلیمان، فصل نامه زکریا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری، ۱۳۷۵.
- ۱۸- نیساری، سیروس، کلیات جغرافیای ایران، تهران، ۱۳۵۰.
- ۱۹- همشهری، روزنامه، مسجد سلیمان در وضعیت مهم، شماره ۱۳۸۳/۳۵۲۵.